

Т. В. Коваль
кандидат історичних наук
З. Б. Афанасьєва
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**КНИЖКОВІ ВИДАННЯ КОЛЕКЦІЇ Д. Г. БІБІКОВА
У ФОНДІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Дмитро Григорович Бібіков (1792–1870) досить суперечлива постать в історії України. “Це був тип завзятого реакціонера, ворога всякої ліберальної думки., але це був чоловік розумний і енергійний”¹. Він належить до числа тих видатних діячів ХІХ ст., які своєю діяльністю відображали певну систему, в якій вони перебували і досягли вагомих результатів*.

У 1837 р. Д.Г. Бібіков був призначений на посаду генерал-губернатора Київської, Волинської і Подільської губерній (за офіційною назвою Південно-Західний край) і залишався на цьому посту 15 років, протягом яких йому присвоїли звання генерал-ад’ютанта (1845) та генерала від інфантерії (повний генерал від піхоти) з призначенням його членом Державної Ради (1848). За часів правління Південно-Західним краєм Д.Г. Бібіков ввів систему так званих інвентарів, які обумовлювали права постійного користування землею селянами, котра згодом сприяла проведенню реформи (1847–1848). Цей захід частково обмежував свавілля і гніт польських поміщиків, проте в той же час законодавчо закріплював

* Д.Г. Бібіков поступив на військову службу у 1808 р. Брав участь у турецькій (1806–1812) та Вітчизняній (1812) війнах. У битві при Бородіно (1812) йому ядром відірвало ліву руку і два пальці на правій руці. У 1819 р. він був звільнений з військової служби. 1819–1825 рр. був Володимирським, Саратовським і Московським віце-губернатором, з 1825 по 1835 р. обіймав посаду директора департаменту зовнішньої торгівлі, де жорсткими мірами викорінював різні зловживання, що мали місце у митному відомстві.

панщину і поміщицьку земельну власність. Д.Г. Бібіков сприяв скасуванню Литовського статуту, провів перевірку згідно з архівними документами дворянських прав польських поміщиків і шляхти. Для використання з політичною метою архівних матеріалів державних установ XVI–XVIII ст. відновив роботу в Києві Тимчасової комісії по розбору стародавніх актів (1843), а також ініціював створення Київського архіву стародавніх актів (1852).

Одночасно під його безпосереднім керівництвом була здійснена “ціла програма шовіністичних заходів”: замінена майже вся верхівка крайової адміністрації; тільки службовцям російського походження надавалися земельні наділи. Значних утисків зазнавала українська культура. Постійно переслідувалися кобзарі та бандуристи. У 1847 р. за наказом Д.Г. Бібікова розгромлено Кирило-Мефодіївське товариство, а його учасники заарештовані².

У 1852 р. його було призначено Міністром внутрішніх справ Російської імперії, де він заснував статистичний комітет, а в 1855 р. був звільнений від усіх посад і останні 15 років провів у відставці.

Аналізуючи біографію Д.Г. Бібікова, а також спогади його родичів та найближчих співвітчизників і соратників, можна відзначити його незвичайні здібності та високий рівень освіти, які допомогли зайняти пости, значні для тогочасного суспільства. У своїх споминах племінниця Д.Г. Бібікова – К.І. Раєвська – зазначає, що їхній рід починається ще з часів Синьої Орди (Золотої Орди) від князя Жидіміра. Згодом у родоводі сім’ї Бібікових можна знайти такі знамениті імена, як князь Білосельський-Білозерський, граф А.Х. Бенкендорф, Д.В. Давидов, князь Кочубей, княжна Кутузова-Смоленська (Толстая), генерал-майор М.О. Менгдель та барон В.М. Менгдель, княжна Оболенська і князь Д.М. Оболенський, М.П. Огарьов та ін.³

Зі слів соратників Д.Г. Бібікова, ніхто із його попередників не зміг зрозуміти тогочасного становища краю, охопити всі його нужди та прийняти відповідні заходи з усією широтою та сміливістю задумів, глибиною поглядів та рішучістю дій. Серед головних справ, котрі увіковічили пам’ять цього видатного адміністратора, це: скасування відділень Польського банку і заснування Київської комерційної контори державного банку; забезпечення побуту православного духовенства призначенням йому платні; забезпечення духовних потреб православного сільського населення за допомогою обов’язкового будівництва поміщиками нових та відбудови занепалих церков; підняття та посилення освіти в краї

шляхом відновлення університету, відкриття якого він взяв на свою відповідальність; заснування Інституту шляхетних дівчат у Києві та багатьох нижчих, середніх військових та цивільних учбових закладів, а також заснування центрального архіву – дорогоцінного і багатого сховища історичних пам'яток.

Взагалі Д.Г. Бібіков з великою пошаною ставився до вивчення історії краю та сприяв науковим дослідженням. У першу чергу, це було зумовлено його покликанням до археології. “Будучи сам страстним археологом, – як писав В.С. Іконніков, – он умел вдохнуть любовь к ней и своим окружающим. При Бибикове история с археологией поистине были модными науками в Киеве: ими увлекалось и киевское чиновничество, и киевский beau monde; волей-неволей увлекалось и польское дворянство. Благодаря этому, комиссии удается собрать массу документов не только в официальных архивах, вполне зависевших от местной администрации, но и в многочисленных тогда семейных архивах и библиотеках края”⁴.

Відомо, що указом Урядового Сенату від 18 листопада 1848 р. імператор Микола I призначив генерал-губернатора Бібікова попечителем Київської навчальної округи. У зв'язку з цим до його інтересів входив не тільки нагляд за навчанням у старших класах гімназії, але й за дисципліною, особливо в університеті, котрому він присвячував багато часу. Ввівши в університеті суворі порядки, він, однак, у конфліктних суперечках з поліцією в багатьох випадках був на стороні студентів. У численних навчальних бесідах зі студентами він не торкався питань викладання наук, приділяючи головну увагу вихованню у студентів порядку, субординації і дисципліни, а також пробудження у них почуттів честі, власної гідності та любові до занять.

У 1853 р. Міністерство народної освіти розпорядженням № 11 від 17 травня затвердило правила про стипендії Генерала від інфантерії Д.Г. Бібікова, який на той час перебував на посаді Міністра внутрішніх справ Російської імперії, в Університеті св. Володимира. Стипендії, що нараховувалися з відсотків капіталу, пожертвованого по добровільній підписці чиновниками та викладачами Імператорського університету та Київської навчальної округи, виділялися виключно дітям викладачів та чиновників. Після закінчення навчання стипендіати за власним бажанням обирали подальший свій шлях.

Беручи до уваги вищезгадане, було цілком природним бажання графині Кассіні (княгині З. Львовій – уродженій Бібіковій) передати

бібліотеку, яку протягом багатьох років збирав її батько, до Києва, а саме Університетові св. Володимира.

Після смерті Д.Г. Бібікова у 1870 р. бібліотека перейшла до його зятя – князя Львова, який продовжував її поповнювати найкращими тогочасними виданнями. У 1871 р. ця бібліотека налічувала 5796 назв у 12790 томах. Тільки незначна частина книг належала до популярних видань, основний масив був наукового змісту. З наукових розділів виділялася нумізматика – більш ніж 600 томів, ботаніка – з багатьма цікавими, розкішно оформленими виданнями, історія та політика – із серією підшивок журналів та газет за декілька років. Доволі значним було зібрання “Slavica” з декількома дуже цікавими рукописами. Зберігалися у бібліотеці і досить рідкісні видання, які переглянув і заніс до свого каталогу “Русские книжные редкости” Г. Геннаді.

26 травня 1898 р. Міністр Імператорського двору повідомив Міністра народної освіти щодо клопотання дружини камергера графа Кассіні про дозвіл подарувати Університету св. Володимира бібліотеку її покійного батька генерал-ад'ютанта⁵.

Уже в липні того ж року, після згоди імператора щодо цього клопотання, правління університету було готове прийняти в дарунок зазначену бібліотеку. У серпні керівництво університету надсилає графині Кассіні листа з подякою та просить повідомити як, коли і яким чином подарована бібліотека буде передана. Однак ця справа через технічні обставини, а також бюрократичні зволікання затягнулася на декілька років.

Графиня Кассіні на той час мешкала у одному зі своїх маєтків у селі Ласшеве Симбірської губернії, де, до речі, зберігалася і бібліотека Д.Г. Бібікова. Свої розпорядження щодо передачі бібліотеки уповноваженому від Міністерства народної освіти вона мала намір зробити тільки після свого повернення до Санкт-Петербурга.

Тільки у червні 1900 р. Міністерство народної освіти згадало про подаровану бібліотеку Д.Г. Бібікова і 26 червня телеграмою повідомило ректора університету про можливість надіслати 14 тис. томів бібліотеки в 63 ящиках до Києва. Поштові витрати становили 1000 руб., які мав сплатити університет. Такі кошти правління університету змогло виділити тільки у січні 1901 р.⁶

У листі від 10 січня 1901 р. Міністерство народної освіти повідомило ректора Університету св. Володимира про бажання графині Кассіні передати старообрядницькі книги бібліотеки, а також лі-

тературу, з питань старообрядництва в дарунок Київській духовній академії⁷. Після отримання дозволу та узгодження всіх аспектів цього питання бібліотека генерал-губернатора Д.Г. Бібікова була відправлена до Київського університету.

Зібрання, подароване графинєю Кассіні, значно збагатило фонди бібліотеки Університету св. Володимира, яка за кількістю та якістю книжок належала до найбільш значимих книжкових зібрань того часу. На 1900 р. університетська бібліотека налічувала 131 тис. назв книжок, що становило біля 221 тис. прим. Основна частина бібліотеки розміщувалася у головному будинку університету, а саме у великому залі із хорами в спеціально облаштованих шафах, де книжки вже давно ставили в два, три ряди. З надходженням чотирнадцятитисячного подарованого зібрання знову постало питання про будівництво нового приміщення для бібліотеки. Однак ця справа вимагала багато коштів і часу. Для термінового розміщення бібліотеки Д.Г. Бібікова, яка знаходилася у 63 скринях у коридорах бібліотеки, не придатних для тривалого зберігання, голова бібліотечної комісії В. Іконников запропонував звільнити шафи з гербарієм, у які й була розставлена бібліотека. Згодом, за пропозицією знову ж таки В. Іконнікова, саме для цієї бібліотеки були замовлені і виготовлені спеціальні шафи, в яких вона і зберігалася.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. фундаментальну бібліотеку колишнього Університету св. Володимира, складовою частиною якої була бібліотека Д.Г. Бібікова, передали до фондів Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ).

Упродовж 1931р. у ВБУ “провадилася робота по виокремленню стародруків та рідкісних видань”⁸ із університетського фонду. Саме з того часу і зберігається у відділі стародруків незначна частина рідкісних видань з колекції Д.Г. Бібікова. Це, в першу чергу, російські періодичні видання, книги громадянського друку та іноземна література. Надійшли до відділу і стародруковані кириличні видання: Євангеліє – Вільно, 1575; Біблія – Острог, 1581; Требник П. Могили – К., 1646; Смотрицький М. Граматика – М., 1648 та ін. Як було зазначено вище, ці стародруки були передані графинєю Кассіні Київській духовній академії, бібліотека якої також зберігалася у ВБУ.

Ще один невеликий масив із цього зібрання зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій і налічує близько 200 од. зб. Це дуже незначна частка чотирнадцятитисячної колек-

ції, що залишилася у фонді Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ).

Довгий час колекція Бібікова вважалася втраченою під час Другої світової війни. Простежити долю цієї збірки в період воєнного лихоліття надзвичайно важко. Відомо, що з початком війни частина фондів Бібліотеки (з 1934 р. – Бібліотека Академії наук УРСР, далі – БАН) була підготовлена до евакуації. Серед них була Бібіковська колекція. Проте частину вантажу із невідомих причин не відправили до Уфи, куди була евакуйована бібліотека. Скрині з колекцією повернулися до приміщення, в якому розташовувалася БАН, і простояли у коридорі до приходу нацистів⁹.

Команда Кюнсберга* з перших днів окупації Києва розгорнула широкомасштабну роботу з конфіскації та вивезення культурних цінностей. Особливо прискіпливо вони переглядали бібліотеки установ Академії наук та надзвичайно багаті фонди БАН. Експерти “команди Кюнсберга у кількості 50 осіб протягом двох місяців вивезли великий масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури, яка могла становити, на їхній погляд, військовий і політичний інтерес, а також безцінні першодруки та інші рідкісні книги, зокрема 50 скринь книг із колекції Бібікова”¹⁰. У вересні 1942 р. (протокол передачі датований 03. 02. 1943 р.) зондеркоманда Кюнсберга передала Рейхсміністерству окупованих східних областей, а ті, в свою чергу, – Оперативному штабові Розенберга, 5 тис. томів із вивезеної бібліотеки Бібікова¹¹. Колекція надійшла до Центральної бібліотеки Вищої школи (Zentralbibliothek der Hohen Schule) і зберігалася в австрійському містечку Танценберзі, де у 1943 р. на території монастиря було розміщено велике книгосховище бібліотеки¹².

Після закінчення війни колекцію, яка знаходилася в американській зоні, відправили до Києва, однак до свого місця призначення вона не дійшла. Як зазначає Е.О. Колесник, під час перевезення колекції Д.Г. Бібікова, скрині, в яких зберігалися книги, були пошкоджені, адреса місця призначення відсутня. Місце зберігання видань визначали за екслібрисом, внаслідок чого зазначену збірку

* Еберхардт фон Кюнсберг, барон (1909 – ?) – штурмбанфюрер СС, командир зондеркоманди Імперського Міністерства закордонних справ. Під його керівництвом здійснювалося вивезення культурних цінностей із окупованих східних земель.

було передано до фондів Наукової бібліотеки Київського університету імені Т.Г. Шевченка, де вона зберігається і до цього часу¹³.

Аналізуючи це зібрання, можна зробити висновок, що бібліотека Д.Г. Бібікова була упорядкована аналогічно класичним академічним бібліотекам, де розміщення літератури було чітко обумовлено форматом. Усі книги налічують два екслібриси, що наклеєні на внутрішній стороні обкладинки. На першому латиною написано – “Бібліотека принца (князя) Є. Львова”, а також порядкові номери шафи, полиці, книги.

На другому екслібрисі золотими літерами зазначено: “Библиотека императорского университета св. Владимира. Библиотека ген-адъютанта Дмитрия Гавриловича Бибикова, пожертвованная Университету его дочерью, графиней Кассини в 1898 г. № _____”.

Книги з цієї колекції мають ще одну характерну відзнаку, притаманну саме цій збірці. На верхньому корінці книги є чітка наклейка з номером, виготовленим друкарським способом, що відповідає порядковому місцю книги на полиці в екслібрисі князя Львова. Якщо відновити розміщення літератури згідно з екслібрисами князя Львова, то можна виявити, що книги містилися у 20 шафах на 8 полицях. Останній порядковий номер на полиці відповідає № 68. Проте слід зазначити, що багатотомні видання мали однаковий номер незалежно від кількості томів.

Аналізуючи наповнення колекції, можна відмітити декілька видань, котрі заслуговують на увагу: Ioane Herbyrto Chonica sive historice Polonical... – Basilece, 1553; Татищев И. Лексикон .– СПб., 1793; та ін. Також в Інституті рукопису НБУВ зберігається каталог французьких книг з бібліотеки Д.Г. Бібікова, що дає змогу якоюсь мірою відновити дані про видання, що зберігалися в колекції.

Сьогодні бібліотеки України намагаються реконструювати найбільш цінні бібліотечні зібрання. Маємо думку, що до таких зібрань можна віднести і розпорошену бібліотеку Д.Г. Бібікова, яка потребує подальшого дослідження.

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т. 2. – С. 285.

² Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 221.

³ Воспоминания Екатерины Ивановны Раевской // Ист. вестн. – 1898. – Т. 74. – С. 523–556.

⁴ Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. – К., 1904. – С. 270.

-
- ⁵ Архів м. Києва, ф.16, оп. 429, спр. 195, арк. 1.
- ⁶ Там само. – арк. 8.
- ⁷ Там само. – арк. 13.
- ⁸ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 188.
- ⁹ *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1941–1964).– К., 2003. – С. 16.
- ¹⁰ Там само. – С. 41.
- ¹¹ Там само. – С. 54.
- ¹² Там само. – С. 60.
- ¹³ Київ в фондах Центральної научної бібліотеки АН УРСР. – К., 1984. – С. 153.